

مرجعیت والای دینی در نکرش شیعه امامیه

(رژو، شی در تحولات سیاسی و علمی)

جودت القزوبی

ترجمه:

دکتر مهدی عابدی

دکتر نصرالله شاملی

اعضاء هیئت علمی دانشگاه اصفهان

سرشناسه	: قزوینی، جودت
عنوان قراردادی	: المرجعیه الدینیہ العلیا عند الشیعہ الامامیہ (دراسه فی التطور السیاسی و العلمی). فارسی
عنوان و نام پدیدآور	: مرجعیت والای دینی در نگرش شیعه امامیه (پژوهشی در تحولات سیاسی و علمی) / د. جودت القزوینی؛ ترجمه مهدی عابدی، نصرالله شاملی؛ ویراستار ادبی محمد جانی پور.
مشخصات نشر	: اصفهان: اندیشه گویا، ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری	: ۳۸۴ص.
شابک	: 978-600-6836-25-6
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
موضوع	: حوزه های علمیه -- ایران -- تاریخ -- عراق -- مرجعیت -- شیعه امامیه
شناسه خزانه	: عابدی، مهدی، ۱۳۵۹ -، مترجم
شناسه افزوده	: شاملی، نصرالله، ۱۳۳۲ -، مترجم
رده بندی کنگره	: ۱۳۹۱ م۴۰۴۱ ق۴/۷/ BP۴
رده بندی دیویی	: ۲۹۷/۰۷۱
شماره کتابشناسی ملی	: ۳۹ ۹۶۲

انتشارات اندیشه گویا

مرجعیت والای دینی در نگرش شیعه امامیه
(پژوهشی در تحولات سیاسی و علمی)
د. جودت القزوینی

مترجمان: مهدی عابدی - نصرالله شاملی
ویراستار ادبی: محمد جانی پور

چاپ اول: ۱۳۹۴ - شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

شابک: ۶-۲۵-۶۸۳۶-۶۰۰-۹۷۸

چاپ: کوثر صحافی بابک

قیمت: ۲۶۰۰۰ تومان

کلیه حقوق این اثر متعلق به ناشر است.

فهرست مطالب

مقدمه نویسنده.....	۱۱
فصل اول: حوزه علمیه بغداد در برهه آل بویه.....	۱۷
۱-۱. شیوخان تشیع در پایتخت خلافت عباسی.....	۱۷
۲-۱. مرجعیت دینی شیخ مفید.....	۲۰
۱-۲-۱. رابطه شیخ مفید با دولت آل بویه.....	۲۲
۲-۲-۱. تبعید شیخ مفید از بغداد.....	۲۵
۳-۲-۱. نقش شیخ مفید در تحول علم اصول.....	۲۷
۳-۱. سید مرتضی؛ بنیان گذار رویکرد عقلی شیعی.....	۳۷
۱-۳-۱. نگارش اولین رساله علمیه.....	۴۱
۲-۳-۱. ایجاد تحول در علم اصول فقه.....	۴۳
۳-۳-۱. ورود روشمند به فقه تطبیقی.....	۴۸
۴-۳-۱. خبر واحد در نگرش سید مرتضی.....	۵۰
۴-۱. شیخ طوسی و شیوه تعادل علمی او.....	۵۴
۱-۴-۱. ایجاد تحول در شیوه استنباط احکام.....	۵۷
۲-۴-۱. تطبیق قواعد اصولی بر پژوهش های فقهی.....	۵۸
۳-۴-۱. ایجاد تحول در علم حدیث.....	۶۴
۴-۴-۱. ایجاد تحول در علم رجال.....	۶۸
۵-۴-۱. نابودی آثار شیخ طوسی در دوره سلجوقیان.....	۷۰
۶-۴-۱. هجرت شیخ طوسی به نجف و تحول آفرینی.....	۷۲
۵-۱. خلاصه بحث.....	۷۵
فصل دوم: حوزه علمیه حله در عصر مغولان ایلخانی.....	۷۹
۱-۲. رکود مکتب علمی حله پس از شیخ طوسی.....	۷۹

- ۲-۲. تحول آفرینان مکتب علمی حله ۸۳
- ۲-۲-۱. ابن ادریس و شکستن رویکرد تقلیدگرایی ۸۳
- ۲-۲-۲. محقق حلی و رویکرد عقلی او ۸۸
- ۲-۲-۲-۱. گزارشی از تلاش‌های علمی محقق حلی ۹۰
- ۲-۲-۲-۲. تعیین مفهوم اجتهاد توسط محقق حلی ۹۳
- ۲-۲-۳. خواجه نصیرالدین طوسی و تولیت اوقاف ۹۸
- ۲-۲-۴. زعامت دینی و سیاسی علامه حلی ۱۰۱
- ۲-۴-۱. نقش علامه حلی در اعلان رسمی مذهب تشیع ۱۰۵
- ۲-۴-۲. تداوم جریان اجتهاد توسط شاگردان علامه حلی ۱۱۱
- فصل سوم: حوزه عایه جبل عامل** ۱۱۵
- ۱-۳. رابطه میان سبعا و امام و نقضای عراق ۱۱۵
- ۲-۳. شکوفایی مکتب جبل عامل توسط شهید اول ۱۱۷
- ۱-۲-۳. ایجاد تحول در نظام فقهی ۱۱۹
- ۲-۲-۳. مبارزه شهید اول با مدعیان دروغین زایت ۱۲۰
- ۳-۲-۳. تداوم مکتب علمی جبل عامل توسط شاگردان شهید اول ۱۲۳
- ۴-۲-۳. نقد و بررسی گزارش‌های تاریخی ۱۲۴
- ۵-۲-۳. گزارشی از تلاش‌های علمی شهید اول ۱۲۵
- ۳-۳. محقق کرکی و حمایت از دولت صفوی ۱۲۸
- ۱-۳-۳. نقش محقق کرکی در ایجاد امنیت و ثبات در هرات ۱۲۹
- ۲-۳-۳. محقق کرکی و زعامت دینی - سیاسی حکومت صفویه ۱۳۱
- ۳-۳-۳. تلاش دولت‌های صفویه و عثمانی برای جذب عالمان دینی ۱۳۳
- ۴-۳-۳. دشمنان محقق کرکی و انگیزه‌های مخالفت با وی ۱۳۵
- ۵-۳-۳. مهاجرت محقق کرکی به بغداد ۱۳۸
- ۶-۳-۳. نقش محقق کرکی در تحول قوانین اسلامی ۱۳۹
- ۴-۳. مقدس اردبیلی؛ فقیه بی‌طرف نجف ۱۴۰
- ۵-۳. شهید ثانی و تدریس فقه مذاهب پنج‌گانه ۱۴۲

۱۴۵	۳-۵-۱. تداوم مکتب شهید ثانی در آثار فرزندش
۱۴۷	۳-۶. نگرانی شیخ عبدالصمد حارثی از حضور شیخ بهایی در ایران
۱۴۹	۳-۷. شیخ بهایی و دغدغه‌های اجتماعی-فرهنگی وی
۱۵۰	۳-۷-۱. نقد و بررسی گزارش‌های تاریخی
۱۵۲	۳-۸. برهه بنیان‌گذاری جنبش اخباریگری
۱۵۳	۳-۸-۱. زمینه‌های پیدایش جریان اخباریگری
۱۵۵	۳-۸. نظریه بازگشت به سرچشمه‌های کهن حدیثی
۱۵۸	۸-۱. نقد و بررسی گزارش‌های تاریخی
۱۶۰	۴-۸-۲. منشأ اختلاف و مکتب اخباری و اصولی
۱۶۲	۳-۸-۵. حوزه علمیه کربلا و جنبش اخباریگری
۱۶۹	فصل چهارم: حوزه علمیه نجف (برهه نخست)
۱۶۹	۴-۱-۱. زمینه‌های ایجاد تحول در حوزه علمیه نجف
۱۷۲	۴-۲-۱. ظهور فرقه وهابیت
۱۷۴	۴-۲-۱-۱. مبارزه دولت عثمانی با جریان وهابیت
۱۷۵	۴-۲-۲. سیاست کاشف الغطاء در مبارزه با جریان وهابیت
۱۷۹	۴-۲-۳. حملات وهابیون به نجف
۱۸۱	۴-۲-۴. حمله وهابیون به حجاز
۱۸۳	۴-۳-۱. برهه احیاء جنبش اخباریگری
۱۸۶	۴-۳-۱-۱. ظهور جنبش رشتیه در عراق
۱۸۷	۴-۳-۲. سیاست کاشف الغطاء در مبارزه با جریان رشتیه
۱۹۰	۴-۴-۱. احیاء مکتب حله با مهاجرت سید مهدی قزوینی
۱۹۲	۴-۴-۱-۱. نقش قزوینی در تشیع قبایل زبیدی
۱۹۵	۴-۵-۱. میرزای شیرازی و تحول در حوزه علمیه سامراء
۱۹۹	۴-۵-۱-۱. تلاش برای تضعیف تشیع در سامراء
۲۰۰	۴-۵-۲. شاگردان میرزای شیرازی و تحول در حوزه علمیه نجف
۲۰۲	۴-۵-۳. میرزای شیرازی و فتوای تحریم تنباکو

- ۲۰۴..... ۴-۵-۴. نقش میرزای شیرازی در شکل‌گیری جنبش مشروطیت.....
- ۲۰۶..... ۵-۵-۴. تأثیر جنبش مشروطیت در حوزه علمیه نجف.....
- ۲۰۸..... ۶-۵-۴. حمایت آخوند خراسانی از جنبش مشروطیت.....
- ۲۱۲..... ۷-۵-۴. گزارشی از نقش عالمان دینی در تحولات سیاسی ایران.....
- ۲۱۴..... ۶-۴. تجلی اندیشه‌های نوین در حوزه علمیه نجف.....
- ۲۱۶..... ۱-۶-۴. شروع تألیفاتی در باب اجتهاد.....
- ۲۱۹..... ۲-۶-۴. شروع تألیفات در باب اصول فقه.....
- ۲۲۰..... ۳-۶-۴. شروع تألیفاتی در باب حکومت اسلامی.....
- ۲۳۱..... فصل پنجم: حوزه علمیه نجف (برهه دوم).....
- ۲۳۱..... ۱-۵. مجتهدان شیعه ایران عثمانی‌ها و انگلیسی‌ها.....
- ۲۳۶..... ۱-۱-۵. انقلاب و تضعیف حوزه علمیه.....
- ۲۳۸..... ۲-۱-۵. نقش علما و گسترش مقاومت بر ضد نیروهای اشغالگر.....
- ۲۴۰..... ۳-۱-۵. ظهور احزاب اسلامی در ایران اسلام.....
- ۲۴۱..... ۱-۳-۱-۵. سازمان جوان مسلمان و علمای معتقد.....
- ۲۴۳..... ۲-۳-۱-۵. حزب الدعوة الاسلامیه.....
- ۲۴۷..... ۲-۵. مبارزات سیاسی سید محسن حکیم.....
- ۲۴۹..... ۳-۵. رهبری دینی و عملکرد سیاسی آیت‌الله خوئی.....
- ۲۵۲..... ۴-۵. تلاش امام صدر برای تحقق مرجعیت اعلای دینی و سیاسی.....
- ۲۵۳..... ۱-۴-۵. نقش صدر در سایه مرجعیت آیت‌الله خوئی.....
- ۲۵۵..... ۲-۴-۵. در دست گرفتن مرجعیت و رویارویی با حکومت.....
- ۲۵۶..... ۵-۵. وقوع انقلاب اسلامی در ایران؛ تحقق عینی مرجعیت اعلای دینی.....
- ۲۵۹..... ۱-۵-۵. پیام امام خمینی به امام صدر.....
- ۲۶۲..... ۲-۵-۵. تلگراف امام صدر به امام خمینی.....
- ۲۶۶..... ۳-۵-۵. مظاهر فکری مکتب نجف در برهه دوم.....
- ۲۶۸..... ۱-۳-۵-۵. طرح نظریه مرجعیت رشد یافته و بالنده.....
- ۲۷۰..... ۲-۳-۵-۵. ایجاد تحول در شیوه‌های تحصیلی.....

۲۷۱	۵-۳-۳. ایجاد تحول در شیوه نگارش رساله عملیه.....
۲۷۲	۵-۵-۴. مبارزه سیاسی در ذیل تفسیر موضوعی قرآن.....

فصل ششم: حوزه علمیه قم..... ۲۷۹

۲۷۹	۶-۱. پیشینه تاریخی شهر قم.....
۲۸۰	۶-۲. عبدالکریم حائری؛ مؤسس جنبش علمی مکتب قم.....
۲۸۳	۶-۳. آیت الله خمینی؛ رهبر انقلاب اسلامی ایران.....
۲۸۴	۶-۳-۱. طرح نظریه ولایت فقیه توسط آیت الله خمینی.....
۲۸۷	۶-۴. شکل گیری جریان های فکری انحرافی.....
۲۸۹	۶-۴-۱. جریان شیعه.....
۲۹۲	۶-۴-۲. جریان ایت.....
۲۹۲	۶-۴-۳. جریان بهائیت.....
۲۹۳	۶-۴-۴. انجمن حجتیه.....
۲۹۷	۶-۵. نامزدهای مرجعیت پس از آیت الله علیانق.....
۲۹۹	۶-۵-۱. بحران مرجعیت دینی در نجف.....
۳۰۱	۶-۵-۲. مرجعیت سید محمد صادق صدر.....
۳۰۳	۶-۵-۲-۱. وجوب اقامه نماز جمعه در اندیشه صدر.....
۳۰۴	۶-۵-۲-۲. انگیزه مهاجرت جعفر صدر به ایران.....
۳۰۸	۶-۵-۲-۳. وجوه تشابه و اختلاف میان صدر اول و دوم.....
۳۱۱	۶-۵-۳. مرجعیت سیدعلی سیستانی.....
۳۱۲	۶-۶. مرجعیت دینی در ایران.....
۳۱۷	۶-۷. خلاصه و نتایج بحث.....
۳۳۱	پیوست ها.....
۳۳۱	۷-۱. گزیده ای از نامه شیخ جعفر کاشف الغطاء به امیر عبدالعزیز بن سعود.....
۳۳۴	۷-۲. شرح میرزای خراسانی بر کتاب شیخ ابراهیم راوی.....
۳۳۵	۷-۲-۱. معرفی کتاب «داعی الرشاد الی سبیل الاتحاد».....
۳۳۶	۷-۲-۲. متن سند.....

- ۳۳۹ ۳-۷. جوانان مسلمانان مکتب قهرمانان
- ۳۴۱ ۴-۷. مسلمانان معتقد و سازمان درونی ما
- ۳۴۴ ۵-۷. اندیشه مرجعیت شایسته از منظر سید محمد باقر صدر
- ۳۴۴ ۱-۵-۷. اهداف مرجعیت شایسته
- ۳۴۵ ۲-۵-۷. چگونگی متحول کردن شیوه مرجعیت
- ۳۴۹ ۳-۵-۷. مراحل تحقق مرجعیت شایسته
- ۳۵۲ ۶-۷. انبیه‌های سه‌گانه سید محمد باقر صدر
- ۳۵۳ ۱-۶-۷. بیانیه اول
- ۳۵۵ ۲-۶-۷. بیانیه دوم
- ۳۵۷ ۳-۶-۷. بیانیه سوم
- ۳۶۰ ۷-۷. پیام امام خمینی (ره) است شهادت سید محمد باقر صدر و خواهرش بنت الهدی
- ۸-۷. نامه شهید صدر (عراق) - مقیم ایران، شاگردان شهید صدر اول و حکومت و ملت ایران
- ۳۶۲
- ۳۶۵ ۹-۷. بیانیه جامعه مدرسین حوزه علمیه پیرامون مرجعیت دینی
- ۳۶۷ فهرست منابع

مقدمه نویسنده

۱. این پژوهش، شامل بررسی تحولات تاریخی مرجعیت دینی شیعه دوازده امامی در دوره علمی و سیاسی از قرن چهارم هجری/دهم میلادی یا برهه پس از غیبت کبری - یا همین اصطلاح - تا عصر کنونی یعنی قرن ۱۵ هجری/۲۱ میلادی است.

۲. پژوهش حاضر در شش فصل تقسیم‌بندی شده است: فصل اول در برگیرنده حوزه علمیه بغداد و بررسی تحولات علمی آغاز پیدایش مرجعیت فقها از زمان شیخ مفید (ت: ۴۱۳هـ) تا پایان برد شیخ طوسی (ت: ۴۶۰هـ) است.

در فصل دوم به حوزه علمیه حله پرداخته شده که شامل بررسی تحولات خیزش علمی به دست فقهای حاضر در رابطه نهاد دینی با حکومت مغول در عراق، و تأثیر فقهای شیعه بر حکمرانان این حکومت از نظر فکری و عقیدتی، آن گونه که بر متون پژوهش‌ها حکمفرماست؛ می‌باشد.

اما مبحث حوزه علمیه جبل عامل، از زاویه‌ای در برگیرنده تحولات سیاسی نابسامان دولت مملوکی و کشمکش آن با دولت مغول، و موضع‌گیری داخلی شیعه در برابر حکومت مملوکی است و در زاویه‌ای دیگر، شامل بررسی تأثیر فقهای جبل عامل بر دولت صفویه پس از هجرت آنان به ایران با تمرکز بر نقش شیخ کرکی (ت: ۹۴۰هـ) و تلاش‌های او در داخل دولت صفویه و جریانات ضد او است. این مبحث با بررسی جنبش اخباریگری در نقش نخست آن، به دست پایه گذار آن میرزا محمد امین استرآبادی (ت: ۱۰۳۳هـ) پایان می‌یابد.

فصل چهارم بر بررسی حوزه علمیه نجف (در برهه اول آن) تمرکز است که از اوایل قرن ۱۳ هجری/۱۹ میلادی به عنوان یک مکتب فکری قدرتمند و مهم پیوسته به دست فقها تأسیس گردید، و فعالیت‌ها و موضع‌گیری‌های آنان نسبت به ظهور و پیدایش جریان‌های فکری همچون جریان وهابیت و اخباریگری (در برهه دوم آن) و شیخیه بود. همان‌گونه که این پژوهش بر فعالیت فقهای سیاسی در سرنگونی دولت قاجاریه متمرکز می‌شود که از جمله رویارویی‌های آن فتوای تحریم تنباکو و قیام مشروطه است.

اما فصل پنجم، حوزه علمیه نجف (برهه دوم آن) تلاش‌های فقهای نجف را از برهه برپایی جمهوری در سال ۱۹۵۸ تا اوایل دهه نود میلادی مورد بررسی و کنکاش قرار می‌دهد. پیش از این برهه پیش زمینه‌ای وجود داشت که در آن به موضع‌گیری فقها در برابر ورود

نیروهای انگلیسی به خاک عراق پس از جنگ جهانی اول، و موضع گیری آنها در قبال حوادث انقلاب عراق در سال ۱۹۲۰م اشاره شده است.

فصل ششم، حوزه علمیه قم، شامل بررسی تحولات تاریخی این شهر، با تمرکز بر نقش شیخ عبدالکریم حائری یزدی (ت: ۱۳۵۵ه) در پرورش نخبگان مجتهدی است که در ساختار تاریخ این شهر مذهبی به شکلی نوین، سهم بودند. کسانی همچون امام روح الله خمینی (رحمة الله علیه) انفجارگر انقلاب اسلامی ایران و رهبر و مؤسس اولین جمهوری در تاریخ نوین اسلام.

۳. این پژوهش دربرگیرنده اغلب مواضع مربوط به تاریخ شیعه امامیه دوازده امامی، و حوادث مرتبط به آن در دو عرصه سیاسی و علمی است تا چیزی شبیه به دایرةالمعارف شیعی به صورت مختصر که خواننده برای شناخت آنچه که برای او مهم است یا وجود اختلاف دورانها به آن مراجعه کند.

۴. روند پژوهش بر اساس متونی است که کتب تاریخی در برگیرنده آن است و بر اساس نگرش متفاوت ما به برهه ای تقسیم بندی تاریخ اسلامی نیست. چون همگام با مؤلفان دیگر، با تکیه بر متون کتب تاریخی حرکت کرده ام که در گذر قرن ها به دست ما رسیده است و آنها را انکار نکرده ام تا از چارچوب پژوهش، هر چند درونی باشد، خارج شوم.

۵. شیوه پژوهش، همان رویکرد تاریخی است. در تعامل با متون و شکل دهی حوادث در آن است؛ اما نتیجه گیری، طبق رویکردی که در از کار انداختن متن تاریخی و عدم شکل دهی حوادث از آن داریم، متفاوت است. براین اساس، رویدادهای تاریخی، مستلزم ارائه آن همان گونه که در کتب تاریخ آمده است و تا آن بی توجه و تحلیل آن بر اساس مستلزمات پژوهش، می باشد.

اما از زاویه نقد رخداد تاریخی و شرح آن، در آن غوطه ور نشدیم؛ جز از طریق بیان برخی نتایج که به آن دست یافته ایم تا در بازخوانی حوادث و برنامه ریزی ساختار آن بر اساس شیوه تاریخی خویش، کمک حال باشد. اما اطناب و گرافه گویی در استدلال نتایج، تنها در موضعی شخصی صورت گرفته، بدون ورود در فروعی که خود به خود از نظر شیوه و جزئیات از آنچه که در راستای آن می کوشیم، متفاوت است، و کتاب ما «تاریخ نهاد دینی شیعی» این مهم را برعهده گرفته است.

۶. شیوه و رویکرد تاریخی که ما پایه گذار آن بوده ایم؛ مبتنی بر انتقال از واقعیت به متن است، و طبق شیوه متعارف، مبتنی بر تکیه بر متون در شکل دهی حوادث نیست، مگر اینکه

متن مطابق با واقعیت یا بخشی از آن باشد. در شکل دهی حوادث، مجموعه‌ای به هم پیوسته از حوادث دخیل است که در برگیرنده تمامی جزئیات حادثه و پیرامون آن است تا از طریق آن حقیقت تاریخی، همان گونه که اولین بار رخ داده، نمایان گردد. سخن بر اساس این شیوه در ده موضع از کتاب «تاریخ نهاد دینی شیعه» آمده است تا به آن مراجعه گردد.

۷. کتاب «مرجعیت والای شیعه» به بررسی نقش فقیه در رهگذر دوران‌ها در ضمن تلاش‌های سیاسی و علمی آنان اختصاص دارد، بدون ورود در جزئیات تاریخ دورانی که در آن می‌زیسته و تعامل با آن، جز آنچه که مستلزم همراهی بدون تفکیک آن است. اما در کتاب «تاریخ نهاد دینی شیعی»، به شکل مفصل به بررسی حوادث تاریخی به صورت تو در تو و بدون ابهام، پیچیدگی، به شیوه‌ای غیر از شیوه ناقدان یا متخصصان پرداخته است که آن را از بررسی فقها و تشریفاتی آنان به بررسی تاریخ شیعه در رهگذر دوران‌ها خارج ساخته است.

۸. ملاحظه می‌شود که برخی از عناوین فصول کتاب «مرجعیت والای دینی» با برخی عناوین کتاب «تاریخ نهاد دینی شیعی» مشابه است؛ اما تفاوت شیوه و درون مایه، در وهله نخست برای کسی که میان دو پژوهش، تامل می‌کند؛ مشخص می‌گردد.

۹. اصطلاح «مرجعیت والای دینی» از جملات اطلاعات نوینی است که برهه‌ای تاریخی از ابتدائات پژوهش را پوشش نمی‌دهد، لقب (نهاد) در کتاب «تاریخ نهاد دینی شیعی» به جای مرجعیت بکار رفته است. اما بکارگیری این اصطلاح مستقیماً مبتنی بر موضوع است، هر چند پیش از این بکار نرفته است.

به کارگیری اصطلاح «حوزه علمیه» را به پایگاهی اطلاقی می‌دانیم که حرکت اجتهاد در آن شکوفا گردید، هر چند این اصطلاح، از واژه‌هایی است که واژه به دوران‌های تاریخ نهاد دینی فقها است، در حالی که اصطلاح مکتب را در کتاب «تاریخ نهاد دینی» رای این مراکز بکار برده‌ام. اختلاف تنها همان تفاوت لفظی است و مربوط به دقت در شیوه نیست، اما باب تسامح در بکارگیری اصطلاحات در مخاطب قرار دادن بر اساس واژگان زبان قرار داده شده و فهم عمومی آن، به واقعیت نزدیک‌تر است.

۱۰. با وجودی که موضوع پژوهش شامل برخی حوادث تاریخی بسیار پیچیده همچون «جنبش تنباکو» و جنبش «مشروطه» و دیگر واژگان سیاسی است؛ اما تنها به نقش فقها در قبال آن و جایگاه آنان نسبت به آن توجه شده است و به جزئیات دیگر، خارج از چارچوب آن توجهی نکرده است.

۱۱. پژوهش، تحولات علمی نهاد فقها را مورد بررسی قرار می‌دهد؛ اما بر تحولات واژگان موضوعات فقهی و اصولی و کلامی و آنچه که به علم رجال و حدیث اختصاص دارد؛ مبتنی نیست. بلکه بر تعیین زمان پیدایش این علوم و تغییر و تحول در کتاب‌های نوشته شده پیرامون آن تکیه دارد.

۱۲. به بسیاری از حوادث معاصری که در بحث گنجانده شده، برخی تحولات از هنگام نوشتن فصول پژوهش در دهه هشتاد میلادی، که حدود بیست سال از آن دوران گذشته است، پرداخته‌ام و کوشیده‌ام با توضیح و اضافات آن را بررسی کنم، همچون تاریخ وفات و حوادثی که بعداً حقایق تازه‌ای پیرامون آن یافته شده است.

۱۳. گستره بحث از آغاز قرن ۴ هجری/۱۰ میلادی تا قرن ۱۵ هجری/۲۱ میلادی است. یعنی شامل برهه پس از بیست کبری تا زمان کنونی می‌شود.

۱۴. در این پژوهش برخی واژه‌های ویژه دستور زبان و مربوط به شیوه کتابت کلمات را طبق مناسبت آورده‌ام. همچون به کارگیری همزه تسویه و عدد و معدود و دیگر مسائل علاوه بر گزینش واژگان و مناسبتی آن را ترجیح برخی بر برخی دیگر. در پایان آرزو مندم صفحات این پژوهش، بخشی از زنجیره وار بودن حلقه‌های مفقوده تاریخ مرجعیت والای دینی را فراهم کرده باشد.

بیروت: ۲۰۰۴/۵/۱ م

جوید القزوبی